

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>**TUGALLIK VA ONIYLIK SEMALIKO‘MAKCHI FE’LLARNING
LEKSIK-SEMANTIK XOSSALARI (GITMEK, VERMEK) XUSUSIDA****Zoirjon Davlatov***O‘qituvchi,**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O‘zbekiston**Email: zoirjondavlatov133@gmail.com***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so‘zlar: bilmek, leksema, sema, bosh ma’no, mustaqil ma’no, ravish, sifatdosh, harakat nomi, modal so‘z.

Annotatsiya: Gitmek, vermek fe’llarining qo’llanilish doirasi haqida ma’lumot beriladi. Ushbu fe’lning turk tilida yordamchi fe’l sifatida qo’llanilishi borasida misollar bilan yoritib beriladi. Jummalarda fe’lning vazifaviy shakllari bilan qo’llanilib turli xil ma’no anglatishi yoritib beriladi. Shuningdek, o‘zbek tilida necha ma’no anglatishi qiyosiy tahlil bilan ochib beriladi. Ham asosiy fel, ham ko‘makchi fe’l vazifasida kelishi ochib beriladi.

**ON THE LEXICAL-SEMANTIC PROPERTIES OF AUXILIARY VERBS LIKE
COMPLETENESS AND IMMEDIATENESS (GITMEK, VERMEK)****Zoirjon Davlatov***Teacher,**Tashkent State University of Oriental Studies**Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: gitmek, vermek, lexeme, sema, main meaning, independent meaning, adverb, adjective, verb, modal verb.

Abstract: Information is provided about the scope of the verbs of opportunity (gitmek, vermek). The use of these verbs as auxiliary verbs in Turkish will be explained with examples. Different meanings of the verbs are explained in the sentences using functional forms. Also, its meaning in the Uzbek language will be revealed by comparative analysis. Both the main verb and the auxiliary verb are revealed.

О ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ СВОЙСТВАХ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ КАК ПОЛНОТА И НЕПОСРЕДСТВЕННОСТЬ (ГИТМЕК, ВЕРМЕК)

Зоирджон Давлатов

Преподаватель,

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: гитмек, вермек, лексема, сема, основное значение, самостоятельное значение, наречие, прилагательное, глагол, модальное слово.

Аннотация: Предоставляется информация о сфере применения глаголов возможности (гитмек, вермек). Использование этих глаголов в качестве вспомогательных в турецком языке будет объяснено на примерах. Различные значения глаголов поясняются в предложениях с использованием функциональных форм. Также путем сравнительного анализа выяснится его значение в узбекском языке. Раскрываются как основной глагол, так и вспомогательный глагол.

KIRISH

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, xorijiy tillarni o'rganish, o'rgatishga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Zero, chet tillarni mukammal egallash o'z navbatida bu sohaning yetuk bilimdonlarini, tarjimonlarni etishtirish imkonini beradi. Bu holat chet mamlakatlar bilan ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash imkonini yaratadi. Shu bois, xorijiy tillar, jumladan, turk tilining spetsifik belgilarini tadqiq etish va aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Turk tilining fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlari turk va xorijlik tilshunolar, jumladan, rus turkologlarning qator tadqiqotlarida maxsus o'rganilgan. Quyida turk tilidagi bulunmak fe'lining semantik tahlilini ko'rib chiqamiz.

TADQIQOTNING USULLARI

Asosiy qism. Gitmek- ketmoq fe'li turk tilidagi ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'l leksemalardan biri hisoblanadi. Yo'llanma harakat ma'nosini ifodalovchi bu fe'ling semalari maxsus o'rganilgan. Ushbu fe'l mustaqil fe'l bo'lsa-da, kontekstda qo'shimcha ustama ma'noni ifodalash imkoniga egadir. Bu fe'ling mustaqil leksema sifatidagi bosh semasi "bir tomonga yo'nalmoq" dir¹. Masalan: *Maksadi Fikret'e gitmekti (R.N.G.). Maqsadi Fikratnikiga ketish edi.*

Gitmek-ketmoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'lga ikki xil yo'l bilan birikadi: 1. -(y)ip ravishdosh yasovchi yordamida birikadi: *Ihtiyacim olursa dükkana uğrayıp parayı alacağımı söyledim, geldiği gibi kayıtsızca çeklip gitti (R.H.K.). Ehtiyojim bo'lsa, do'konga uchrab pulni olishimni aytdim. Kelgani kabi sassiz qaytib ketdi.*

¹ Türkçe Sözlük. C.I.-S.78

2. Hech qanday grammatik vositalarsiz birikadi: *İstersen her şeyi bırakır gideriz (H.E.A.). İstasang, hamma narsani tashlab ketamiz.*

Gitmek –ketmoq leksemasi fe’lga birikib kelganida, har doim ham ko‘makchi fe’l vazifasida kelavermaydi. O‘rganilyotgan fe’l qo‘llangan matnga, konteksga qarab ko‘makchi fe’l vazifasida kelishi mumkin. Gitmek-ketmoq fe’li o‘zi bog‘lanib kelgan fe’lning bajarish harakteristikasini anglatganida, ko‘makchi fe’l bo‘lib keladi, ammo bu fe’l matndagi asosiy ish-harakatning bajarilishini bildirganida, ko‘makchi fe’l bo‘lmaydi.

Masalan:

1. *Bir kısmı kasketini alıp gidiyor bir kısmı ihtiyar avukatla Meleğin etrafına toplaniyordu (R.H.K.). Odamlarning bir to‘dasi kepklarini olib ketishayotgan, bir qismi esa keksa advokat bilan Melekning yoniga to‘planishyotgan edi.*
2. *Bir haftalik büyüklüğü savrulup gitmiş Fikretin (B.K.). Fikretning bir haftalik manmanligi izsiz yo‘q bo‘lib ketgan edi.*

Birinchi gapda alıp gitmek - olib ketmoq birikmasi ishlatilga. Bu gapda har ikki fe’l ham o‘zining bosh ma’nosida ishlatilgan, ya’ni, almak- olmoq fe’li biror-bir predmetga qo‘lga kiritish olish harakatini, gitmek-ketmoq fe’li harakat bajaruvchining ish-harakatni amalga oshirish yo‘nalishini ko‘rsatadi. Bu holda alıp- olib ravishdoshi holat holi vazifasini bajargan. Binobarin, keltirilgan gapdagi gitmek –ketmoq fe’li tushirib qoldirilsa, gap mazmuniga putur yetadi. Demak, bu o‘rinda gitmek-ketmoq fe’li ko‘makchi fe’l vazifasini bajarmagan.

Ikkinchi misolda savrulup gitmek –sovrulib ketmoq (yo‘q bo‘lib ketmoq) birikmasi keltirilgan. Matnga ko‘ra savrulmak- sovrulmoq fe’li asosiy harakatni ifodalaydi. Ya’ni gitmek – ketmoq fe’li matndan tushirib qoldirilganida ham mazmun o‘zgarmaydi.

Solishtiring: *Bir haftalik büyüklüğü savrulmustu Fikretin.*

Fikrtning bir haftlik manmanligi izsiz yo‘q bo‘lgan edi.

Bir haftalik büyüklüğü savrulup gitmişti Fikretin.

Fikrtning bir haftlik manmanligi izsiz yo‘q bo‘lib ketgan edi.

Bu ikki gap qiyosiga e’tibor qilsak, o‘rganilyotgan fe’l asosiy, yetakchi fe’lning xarakteristikasini – qanday bajarilyotganligini qo‘shimcha ottenkada ifodalanishini ko‘ramiz, ya’ni gitmek fe’li tahlil etilayotgan gapda yetakchi fe’l bildirgan ish –harakatning to‘la bajarilganligi ma’nosini anglatgan.

Gitmek-ketmoq fe’li ko‘makchi fe’l vazifasini bajarganida, quyidagi ma’nolarni ifoalaydi:

Gitmek-ketmoq fe’li o‘zi bog‘lanib kelgan yetakchi fe’l bildirgan ish-harakatning to‘la bajarilganligi ma’nosini bildiradi: *Artık bu hayaller kafamdan silinip gitti (R.N.G.). Endi bu xayollar meni tark etib uchub ketdi.*

Vah zavallı Kasımpaşa çocuğu! Avustralya’nın güneyinine kadar mi sürüklenip gitmişsin! Acaba kaç yıldır Türkçe konuşmadın? (R.H.K.). Voy bechora Qosimpasha! Avstraliyaning janubigacha sudralib ketibsan! Ajabo, qancha vaqt turk tilida gaplashmading. Keltirilgan gaplardagi gitmek fe’li silinmek –o‘chirilmoq, yo‘q bo‘lib ketmoq, sürüklenmek- sudralmoq fe’llari bildirgan harakatning to‘la bajarilganligini, bajarilib nihoyalanganligini bildirgan. Umuman olganda esa, gitmek – ko‘makchi fe’lning bu semasi boshqa turkiy tillarda, masalan, qozoq tilida ham asosiy ma’nodan biri tarzida tilga olinadi.

Gitmek –ketmoq ko‘makchi fe‘li ish-harakatning to‘la bajarilishi ma‘nosi bilan birga yana bir qator qo‘shimcha ma‘nolarni anglatishi mumkin. Masalan, o‘rganilyotgan ko‘makchi fe‘l yetakchi fe‘l bildirgan ish-harakatning bajarilishi yo‘nalishini, ya‘ni nari tomonga qarata bajarilishini bildiradi. Bunday hollarda gitmek –ketmoq fe‘lining bosh ma‘nosi ma‘lum ma‘noda saqlanib qoladi: *Duşun sağanağı dinliorum; vücudunu döverek akıp giden sağanağı (R.H.K.). Dush suvining shovqinini tinglayapman, vujudimni urib-urib oqib ketayotgan suvlar shovqini! Bu insan canına kıymış timsahtır, öyle olmasaydı gene bana ilişmez, fakat usulca döner giderdi (R.H.K.). Bu, inson joniga qasd qilgan timsoxdır, agar shunday bo‘lmaganida edi, menga yana ilakishmas, sekingina qaytib ketardi.* Akıp gimek- oqib ketmoq, dönüp gitmek- qayıb ketmoq fe‘llari harakatning so‘zlovchi tarafiga emas, balki qarama-qarshi tarafga –nari tomonga yo‘nalganini anglaadi. Demak, gitmek-ketmoq fe‘li ko‘makchi fe‘l bo‘lib kelganida, yetakchi fe‘l bildirgan ish-harakatning to‘la bajarilishi ma‘nosi bilan bir o‘rinda subyektning yoki obyektning o‘z o‘rnida boshqa tarafga qarab harakatlanishi mazmunini ifodalaydi.

Gitmek-ketmoq ko‘makchi fe‘li yetakchi fe‘l bildirgan ish-harakatdagi me‘yordan ortiqlikni, yuqorilikni anglatishi mumkin. Masalan: *Kazanyordum; ara vermeyen bir şans sürüp gidiyordum (R.H.K.). Yutib olayotgan edim, to‘xtovsiz omad kelayotgan edi. Sesi de hülyalı derinden akışı belli olmayan bir dere gibi yavaşlık içinde kayıp gidiyor (R.H.K.). Ovozi ham xayolchan, noma‘lum chuqurlikda oqayotgan anhor kabi sukunat ichida g‘oyib bo‘lib ketyapti.*

Mazkur gaplardagi kayıp gitmek, sürüp gitmek qo‘shma fe‘llari tarkibidagi gitmek-ketmoq fe‘li ish-harakatning bajarilishi miqdori-darajasidagi kuchlilik, ziyodlik, ortqililik ma‘nosini anglatadi. Birinchi keltirilgan misolda harakat bajaruvchining omadi yuqori darajada yurishayotgani ma‘nosini ifodalaydi. Ikkinchi gapdagi kayıp gitmek- g‘oyib bo‘lib ketmoq qo‘shma fe‘li ayni harakatning amalga oshirilishidagi yuqori darajani bildiradi. Ya‘ni bunda so‘zlovchi gitmek ko‘makchi fe‘lini ishlatilganda ham, u nazarda tutgan ma‘no anglashilardi, biroq gitmek leksemasi qo‘llanilishi orqali yetakchi fe‘l – leksemalar ma‘nosi urg‘u beriladi, shu orqali, ayni harakatlarning yuqori darajada bajarilganini bildiradi.

Gitmek-ketmoq yordamchi fe‘li kuchaytirish mazmunini quyidagi ma‘nolarga nisbatan bildiradi:

a) vaqtga nisbatan kuchaytirish ma‘nosini bildiradi, bunda yetakchi fe‘ldan ifodlangan ish-harakatning gapirilyotgan paytdan ancha oldin bajarilganligi ma‘nosi anglashiladi: *Ayşe cevap vermedi, zihni başka bir noktaya dalıp gitmişti (R.H.K.). Oysha javob bermadi, aql-u hushi boshqa joyda edi.* Keltirilgan misolda harakat bajaruvchining –Oyshaning hayoli boshqa joydaligiga uzoq vaqt bo‘lganligi ma‘nosini bildirish uchun gitmek- ketmoq fe‘li ishlatilgan. *Ne bekliyorsunuz? Nasıl de en güzel dakikalarımız bu bekleme ile boşuna hiç olup gidiyor (R.H.K.)! Nimani kutayapmız? Qanday qilib eng go‘zal daqiqalarımız kutish bilan bekordan bekorga o‘tib ketyapti.*

Bu gapda o‘tayotgan vaqt kutish bilan tezlashyotganini ma‘nosi anglashilmoqda.

b) kuchaytirish ma‘nosi masofag, makonga nisbatan bo‘lishi mumkin. Masalan: *Peri kızı odama geldi ve masallardaki gibi tan yeri ağarırken gene aynanın içinde kaybolup gitti (R.H.K.). Pari qızı xonamga keldi va ertaklardagi kabi tong otyotganida, yana oynanig ichida yo‘q bo‘lib ketdi.*

Kaybolup gitmek- yo‘q bo‘lib ketmoq qo‘shma fe‘li ish-harakatning masofaga nisbatan yanada uzoqlashtirilishini ifoda etadi, ayni ma‘no gitmek ko‘makchi fe‘li yordamida yuzaga chiqqan.

c) gitmek fe'li harakat-holatning bajarilishi darajasiga ko'ra kuchaytirish ma'nosini bildiradi: *Adi bir suxtan mahkum imis. Aff çıkmadıkça memleketeye dönmeyeceğine göre kendisini burada kaldırmağa çalışacağım. İşi serseriliğe vurmazsa gül gibi yaşar gider (R.H.K.). Oddiy bir ayb sababli mahkum etish. Avf chiqmaguncha mamlakatga qaytmasligiga qaraganda, uni bir yerda ishga joylashtirishga harakat qilaman. Sarson-sargardonlikda yurmasa, gulday yashaydi. Güneş çekmeyen ocaktaki bir kütük parçası gibi tüte sönerek öbür yana kayıp gidecek (R.H.K.). Quyosh tushmaydigan bir to'nka parchasi kabi tutay-tutay boshqa tomonda g'oyib bo'lib ketadi. Keltirilgan misollardagi o'rganilyotgan ko'makchi fe'l o'zi birikkan yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakat ma'nosini kuchaytirib, ta'kidlab ifodalash imkonini bergan.*

d) gitmek yordamchi fe'li yetakchi fe'lining semantikasiga bog'liq ravishda ish-harakatning bir onda tezda bajarilishi ma'nosini anglatishi mumkin: *Başları fosforlu bir küme kuş oraya konmuş da yem yiyormuşçasına karanlığı gagalamakta. Birdenbire uçup gidecekler, görünmez olacaklar: ışıktan eser kalmayacak gibi bir iğretlik seziyorum (R.H.K.). Boshlari fosforli bir to'da qush u yerga qo'ngan va yem yeyayotganday qorong'ulukda g'og'olamoqda. Birdaniga uchib ketsalar, ko'rinmay qolsalar, nurdan asar ham qolmaydigandek jirkanyapman. Silecek kullanmağa gerek kalmadan, vücudumun islaklığı bir anda kuruyup gidiyor (R.H.K.). Artinishga zaruriyat qolmay vujudimizning ho'lligi bir onda qurib ketyapti. Ish-harakatning bir onda tezda bajarilishi ma'nosi birdenbire- birdaniga, bir anda- bir onda ravishlari yordamida ham anglashilgan.*

Gitmek ko'makchi fe'li masofa, makonga nisbatan kuchaytirish ma'nosini ifoda etishi konteksga ko'ra ham reallashishi mumkin. Ayni ma'no gapdagi gitmek ko'makchi fe'lining ish-harakatning nariga qarab yo'nalganligi semasi asosida reallashadi. Masalan: *handan bir şeyden bahsetmeşçesine sakin yürüyüp gitti (R.H.K.). Xandan bir narsa haqida gapiryotganday sekin yurib ketdi. Vapurun saldıği yüzlerce ışıktan sütunlar üzerine kayıp giden bir masal sarayındayız (R.H.K.). Paraxod taratgan yuzlarcha nurdan ustunlar uzra yoyilib ketgan ertak saroyidamiz.*

Demak, gitmek-ketmoq ko'makchi fe'lining ma'nolaridan biri ish-harakatning to'la bajarilishi hisoblanadi, lekin bunda harakatning bajarilib tugallanishi ma'nosi ifodalanmaydi. Ba'zi fe'llar bilan birikib kelgan o'rganilyotgan ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bildirgan harakat-holatning ma'zmuniga qarab, ish-harakatning bajarilishining boshlanishi va bir maromdagi davom etishi ma'nosini anglatadi. Masalan: *Keşke gelmeseydi ve bu hayat Nil'in şakaları, hemen açığa vurulan yalanları, sevimli hırçınlıkları, derhal barışma ile biten kavgalarımız, tuhafliklarla dolu bir operet, bir revü gibi renkler, ışıklr, palmiyeler ve Hindistan cevizi ağaçları arasına sürüp gitseydi! Nerede? (R.H.K.). Koshki kelmasa edi va bu hayot Nilning xazillari, darrov fosh bo'ladigan yolg'onlari, sevimli arazlashlari, darhol yarashuv bilan tugagan janjallarimiz, g'aroyibotlar bilan to'la bir operetta, rev'yu kabi rang-barangliklar, oydinlik, palmalar va Hindistonning yong'oq daraxtlari orasida davom etib ketsaydi! Dilbeste ile arkasında ta yanında duruyoruz. Hayır, sendelemiyor. Sendelemek şöyle dursun, dimdik ve akıcı adımlarla geçip gidiyor: Biz ona oranla daha sarsak durumdayız (R.H.K.). Dilbesta bilan uning orqasida, shunday yonginsida turibmiz. Yo'q, gendiraklamayapti. Gendiraklamoq u yerda tursin, tikka va tep-tekis qadam tashlab ketyapti. Biz unga qaraganda, gendiraklayapmiz. Gitmek fe'lining qayd etilgan semasi yetakchi fe'l vazifasida kelgan leksemalarning spetsifik semasi (yoki muayyan grammatik shakllar) asosida reallashadi. Masalan, keltirilgan gaplarning birinchisida ishtirok etgan sürmek-davom etmoq leksemasi mohiyatan davomli ish-harakatni bildirsa, ikkinchi gapda ko'makchi fe'l hozirgi zamon ko'rsatkichini olgan va shu sababli tugallanmagan ish-harakat ma'nosini bildiradi.*

Yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning davomli bajarilishining ma'lum bir muddatgachaligi ma'nosi ko'makchi fe'l vositasida anglashiladi, lekin shu bilan birga ayni ish-harakatning uzoq vaqt davom etishi, tugallanmaganligi mazmuni ham ifodalanadi. Chunki gitmek-ketmoq ko'makchi fe'li kuchaytirish ma'nosini ifodalaydi, bu ma'no qayd etilga holatda ham saqlanadi: *Şimdi işte evlilik hayatımın bu ilk ayı tatlı, biteviye, ılık bir rüya gibi uzanıp gidiyor (H.E.A.). Hozir, mana oilaviy hayotimning bu ilk oyi shirin, bir maromda, iliq bir ro'yo kabi davom etib ketmoqda.*

Turk tilidagi ko'makchi fe'l vazifasida kelishi mumkin bo'lgan fe'l leksemalardan biri vermek-bermoq so'zi hisoblanadi. Vermek-bermoq fe'lining bosh ma'nosi "üzerinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eristirmek, iletme" – "üstida yoki yaqinida bo'lgan bir narsani birovga olib bormoq, yetkazmoq" dir². Masalan: *Halbuki bizde modern kadın, böyle değil, en çok süslenen, daima eğlence yerinden çıkmayan, çay ziyafetleri, kabul günleri, dans akşamları için, bir de buralarda arkadaşlarından iyi giyinmek emeliyle yasayan kadına bu ismi verirler değil mi (H.E.A.)? Vaholanki, bizda zamonaviy ayol bunday emas, eng ko'p o'ziga oro bergan, doimo ko'ngilxushlikdan boshi chiqmagan, ziyofatlar, qabul kunlari, raqs oqshomlari uchun dugonalaridan yaxshiroq kiyinish maqsadi bilan yashagan ayolga shunday nom berishadi, shunday emasmi? vermek-bermoq fe'li yetakchi fe'lga -(y)i shaklli ravishdosh yasovchi affiks orqali bog'lanadi: Planımı bir anda hazırlayıverdim (Y.K.K.). Rejamni bir onda hozirladim. Fakat bu dakikada istemedem gözünden iki damla yaş akiverdi (R.N.G.). Faqat bu daqiqada beixtiyor ko'zidan ikki tomchi yosh oqib ketdi.*

Ko'makchi fe'l vazifasida kelgan vermek-bermoq fe'li yetakchi fe'l bildirib kelgan ish-harakatning tezda, bir zumda bajarilganligi ma'nosini bildiradi: *Giriniz. Gürültü etmeyelim. Sultan uyuda. İstedığı zaman bir dakikada uyuyuverir (R.H.K.). Kiring. Shovqin solmaylik. Sulton uxladi. İstagan paytida bir daqiqada uxlab qoladi.* Bu gapdagi uyuyuvermek fe'li tarkibidagi vermek leksemasining ustama ma'nosi orqali uxlash harakatning tezda amalga oshgani ma'nosi ro'yobga chiqqan. Bu ma'noga bir dakika – bir daqiqa miqdor daraja holi orqali urg'u berolgan.

Vermek-bermoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning to'la bajarilishi ma'nosini bildiradi: *Bulunduğum bir pencereden dışarıyı gözetmekteyim; lüks kamara tarafına bakmadan duramıyorum. Geliyorlar mı diye... Belki kavgamızdan sonar fikrinden vazgeçivermiştir (R.H.K.). O'tirgan joyimdagi derazadan tashqarini kuzatmoqdaman, luks kayuta tarafiga qaramay turolmayapman. Kelyaptilarmi, deb...Balki janjalimizdan so'ng fikridan voz kechib ketgandir. Ama birdenbire, bir senli benli oluverişleri vardi ki bu hal tipki prensesin tarzına uyardi (R.H.K.). Ammo birdaniga san-manga borishlari bor ediki, bu hol xuddi malikaning xatti-harakatlariga o'xshardi.* Keltirilgan gaplarda vazgeçivermek – voz kechib ketmoq (yubormoq), oluvermek- bo'lib ketmoq fe'llari o'tgan zamonda bajarish kuzatilgan. Qisq muddatda to'la tugallangan ish-harakat, holat ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan. O'rganilyotgan ko'makchi fe'l meyoriy holatdan kuchlilikni, yuqorilikni bildirishi mumkin: Bu ma'no harakat-holatga nisbatan bo'ladi; *Ondan mahrum kalınca Nil'i kuruvermiş mısır gibi çorak, ıssız, hazin bir çöle döneceğine inaniyorum (R.H.K.). Undan mahrum bo'lgach, Nilni qurib ketgan makkajo'xori kabi unumsiz, egasiz, hazin bir cho'lga aylanishiga ishonyapman.*

Kuchaytirish vaqtga nisbatan bo'lishi mumkin. Bunda kuchaytirish yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning ancha uzoq vaqt oldin bajarilganligi va nihoyalanganligi ma'nosini beradi: *Nişanı*

² Örnekleleriyle Türkçe Sözlük. –İstanbul: Doğan A.Ş., 2004, -C,3.-S.2.

neden yardımına gerek görmeden sativerdi (R.H.K.)? Nishonni nima sababdan yordamimni so'rashni lozim ko'rmay sotib yubordi? Kuchaytirish ma'nosi masofaga nisbatan bo'lishi mumkin. Bunda masofaning me'yoridan uzoqligi, uzunligi ma'nosini bildiradi: Fakat ichime gene bir şüphe sokmuştu. Ya dedikleri doğru, Watkens'in haber alması yanlışsa? Ya hakikaten dönüp gidiverirse? Ya son dansım, son görüşümse? Usulcacık inledim (R.H.K.)? Faqat ichimga bir shubha tushdi. Agar aytganlari to'g'ri, Uotkinsning xabar olishi yanglish bo'lsa-chi? Haqiqatan ham, qaytib ketib qolsa-chi? So'nggi raqsim, so'nggi uchrashuvim bo'lsachi? Sekingina ingradim. Bu gaplardagi sativermek-sotib yubormoq qo'shma fe'li tarkibidagi ko'makchi fe'l ish-harakatning uzoq o'tgan zamonda bajarilib, tugallanganligi semasini ifodalagan. Ushbu misoldagi gidivermek- fe'li harakat bajaruvchining so'zlovchidan ancha nariga qarab yo'nalganiga urg'u beriladi.

Vermek ko'makchi fe'li bu holda masofaga nisbatan uzoqroq mo'ljal qilinganini mazmunini yuzaga chiqargan.

Tezda, bir onda bajarilishi mumkin bo'lgan harakat-holat m'nosini bildiruvchi fe'l leksemalarga birikib kelgan vermek-bermoq ko'makchi fe'li kuchaytirish ma'nosini tezlikka nisbatan ifoda etadi. Bunda yetakchi fe'l bildirgn ish-harakatning yuqori tezlikda bajarilganligi ma'nosi bildiriladi: *Çıkarılan, getirilen elbiselerle soyunan vücut, kuytu küçük salonu bir kış parçasına çevirivermişti; çeşitli ılık kokular nefes almamı güçleştiriyor; zevkli bir boğulma halindeyim (R.H.K.). Yechilgan, keltirilgan liboslardan bo'shangan vujud kimsasiz kichk zalni bir qish parchasiga aylantirib yuborgan ediki, turli ili q forlar nafas olishimni qiyinlashtiryapti, zavqdan bo'g'ilish darajasidaman.*

Lekin vermek-bermoq ko'makchi fe'li harakatning to'la bajarilishini bildirshi bilan bir paytda, harakatning tamom bo'lishi, tugashi ma'nolarini bildirmaydi. Bu ko'makchi fe'l ish-harakatning to'la bajarilishi, ba'zan ortiq darajada bajarilishini bildiradi. Masalan, quyidagi gapda harakat bajaruvchining sertleşmek- qat'iy lashmoq harakatining yuqori darajada bajarilganligi, biroq nutq onida u holat sifatida namoyon ekanini bildirgan: *Deminki sarılama sahnesini hatırladığım için son cümlede sesime ve bakışuma cevap verdi (R.H.K.). Yaqindagi quchoqlashuv sahnasini eslaganim uchun oxirgi gapimda ovozim ham, qarashim ham qat'iy lashgan ediki, Nilgun: - O'ylamang u narsani, deb ovozimga va nigohimga javob berdi.*

Ba'zi fe'llar bilan birikib kelgan vermek-bermoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning bajarilishining boshlanishi va gapirilayotgan vaqtda davom etishi ma'nolarini bildiradi: *Gülümsemeği bırakarak gülmeğe başladı. Ben de güliüyordum, Dilbeste Hanım da... Birdenbire hepimiz çocuklaşivermiştik(R.H.K.).Jilmayishdan kulishga o'tdi. Men ham kulayotgan edim, Dilbasta xonim ham... Birdaniga hammamiz bola bo'lib qolgan edik.*

Vermek-bermoq ko'makchi fe'li davomlilikni ifodalashi va harakatni kuchli ottenkada bildirishi bilan bir paytda, bu harakatning avval bo'lmaganligi, keyin yuzaga kelganligi va shu maromda davom etishi ma'nolarini anglatadi: Birdenbire eğılsem ve Dilbeste' yi, ünvanları, onurumu, terbiyemi hiçe sayarak o gözleri öpüversem mi (R.H.K.)? Birdaniga egilsam va Dilbastani, unvonlarini, g'ururimni, tarbiyamni yo'qqa chiqarib o'sha ko'zlarni o'paversammi? Bu ko'makchi fe'l davomlilikni ifodalaganida odatda gapirayotgan vaqtda muntazam bajariladigan va ma'lum vaqtdan keyin to'xtashi ko'zda tutilgan harakatni bildiradi. Masalan: *Bunlar değil mi beni macereci yapan? Evet, bunlarla kadınlar çarçabuk tutulu- veriyorlardı; körpecik yaşımda bir kadınlar sevgilisi oldum (R.H.K.). Bular emasmi meni mojarochi qilgan? Ha, bularga ayollar tezda tutulishardi, kichik yoshligimdan oq ayollarning sevgilisi bo'lgandim. Öğleye doğru, vapurumuza dönmek için rıhtıma gelince bir anda koca bir toz bulutlu karadan*

deniz yönünde üzerimize koştı; çevrintisine tutulduk; göz gözü görmüyordu, Bu durup dururken oluşuveren ve iki üç dakika süren bir rüzgardır, bir samyeli ... Hava gene durgunlaşverdi (R.H.K.). Peshinga yaqin paraxodimizga qaytish uchun pristanga kelganimizda bir onda katta, chang aralash bulutli ko'rinayotgan quruqlikdan dengiz tarafga, biz tomon yugurdi, bo'ronga tutuldik, ko'z-o'zni ko'rmayotgan edi. Bu turib-turib vujudga kelgan va ikki-uch daqiqa davom etgan bir shamoldir, bir samum shamoli ... Havo yana tinchlandi.

Vermek-bermoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning bajarilishi uchun mone'likning, to'sqinlikning, qarshilikning yo'qligi ma'nosini ifodalaydi. *Kim okuyor bunu? Diye sormamak ustaligini gösterdim va bir aralik, Dilbeste'ye farkettirmeden kitabı, divan üstüne bırakmış olduğum çeketimin cebine sokuverdim(R.H.K.).- Kim o'qiyapti buni? deb so'ramaslik uchun ustalik qildim va bir muddat Dilbastaga sezdirmay, kitobni divan ustiga tashlab qo'ygan kastyumimning cho'ntagiga tiqib qo'ydim.* Ushbu gapda harakat bajaruvchining sokuvermek-tikib qo'ymoq harakatining amalga oshirish uchun hech qanday mone'lik bo'lmagani, bu harakatning tez va to'la bajarilgani, ma'nosi vermek-leksemasi orqali ifodalanadi.

XULOSA

Turk tilidagi gitmek fe'li faol qo'llaniluvchi ko'makchi fe'llardan biri ekani to'plangan faktik materiallar tahlili natijasida ma'lum bo'ladi. Gitmek ko'makchi fe'li yetakchi fe'lga uch xil usul bilan birikadi: -a, -e ravishdosh yasovchilari orqali, -ip, ip, -up ravishdosh ko'rsatkichlari yordamida hamda hech qanday grammatik ko'rsatkichsiz bog'lanishi mumkin. Gitmek ko'makchi fe'li ish-harakatning to'la bajarilishi, harakat bajarilishidagi yuqori darajalilik, kuchlilik, ziyodlilik (bu sema masofa, vaqt, ish-harakatning amalga oshirilishi darajasiga oid bo'lishi mumkin) kabi ma'nolarni ifoda etishi mumkin.

Vermek-bermoq fe'li yetakchi fe'lga -(y)ı shaklli ravishdosh yasovchi affks orqali bog'lanadi. Ko'makchi fe'l vzifasida kelgan vermek-bermoq fe'li yetakchi fe'l bildirib kelgan ish-harakatning tezda, bir zumda bajarilganligi ma'nosini bildiradi. Ushbu ko'makchi fe'li yetakchi fe'li bildirgan ish-harakatning to'la bajarilishi, shuningdek, ayni harakat amalga oshirilishi ma'nosidagi me'yoriy holatdan kuchlilik, yuqorilikni bildirishi mumkin. Kuchaytirish vaqtga yoki masofaga nisbatan bo'lishi mumkin. Vermek-bermoq ko'makchi fe'li harakatning to'la bajarilishini bildirishi bilan bir paytda, harakatning tamom bo'lishi, tugashi ma'nolarini bildirmaydi. Ba'zi fe'llar bilan birikib kelgan vermek-bermoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning bajarilishining boshlanishi va davom etishi ma'nolarini bildiradi. Vermek-bermoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'l bildirgan ish-harakatning bajarilishi uchun mone'likning, to'siqlikning, qarshilikning yo'qligi ma'nosini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduraxmonova M. O'zbek va turk tillarida ot kategoriyalarining talqini: Filol fan. Nomz ... dis. Avtoref. T., 2004.- 26 b.
2. Айляров Ш.С. Развёрнутые члены предложения в современном турецком языке .- М.: Изд. МГУ, 1974. - 227 с.
3. Atabay N., Kutluk İ., Özel S. Sözcük Türleri. - Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 1976. S.

4. Atabay N., Özel S., Ayfer Ç. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi. -İstanbul: Papatya, 2003. - 142 s.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М. Наука, 1952.-С. 381-382.
6. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. –S. 268.
7. Karay R.H. Nilgün. - İstanbul:İnkılap, 1986.-754 s.
8. Karay R.H. Memleket hikayeleri. - İstanbul: İnkılap:19.-s.
9. Örnekleriyle Türkçe Sözlük. –İstanbul: Doğan A.Ş., 2004, -C,3.-S.2159.
10. Türkçe Sözlük. C.I.-S.544.